

הפעלת מועדוניות לילדים בסיכון בעת חירום כמענה לפיתוח חוסן סקירת ספרות

מירב אסולין רות ברוך-קוברסקי

עריכת לשון: רויטל אביב מתוק
תרגום לאנגלית (תקציר): עמי אשר
עיצוב גרפי: ענת פרקו טולדנו

מכון מאירס ג'וינט ברוקדייל

ת"ד 3886 ירושלים 9103702

טלפון: 02-6557400

brook@jdc.org | brookdale.jdc.org.il

ירושלים | שבט תשפ"ד | ינואר 2024

תוכן עניינים

1	1. מבוא
1	1.1 רקע
2	1.2 מטרות
2	1.3 שיטה
3	2. הפעלת מועדוניות בעת חירום
3	2.1 מטרת ההפעלה של מועדוניות בשעת חירום
4	2.2 אתגרים בולטים בהפעלת מועדוניות בעת חירום
5	2.3 דגשים לדרכי פעולה מיטביות של מועדוניות בעת חירום
9	2.4 בקרה ופיקוח בעת חירום
10	2.5 עקרונות פעולה לשעת חירום
12	3. סיכום
13	מקורות

1. מבוא

1.1 רקע

מלחמת 'חרבות ברזל' פרצה בחג שמחת תורה, בשבעה באוקטובר 2023, בעקבות מתקפת הטרור של ארגון חמאס על יישובי הנגב המערבי. מתקפה זו הייתה חסרת תקדים בהיקפה ובאכזריותה ובעקבותיה גם החלו תקיפות חוזרות ונשנות בגבול הצפון. בעקבות המלחמה נאלצו כ-125,000 מתושבי ישראל לעזוב את בתיהם ולהפוך לפליטים בארצם (להלן גם: מכונים) (צ'אצ'אשווילי-בולוטין ותלמי-כהן, 2023). ילדים רבים עברו עם משפחותיהם למרכזים ייעודיים למפונים או למקומות מגורים זמניים אחרים. נוסף על כך בשל מתקפת טילים שכוונה אל עבר מרבית שטח המדינה, מסגרות חינוך פורמלי כגון בתי ספר ומסגרות לילדים הפועלות בשגרה בשעות אחר הצהריים כגון מועדוניות, הופעלו במתכונת התואמת להנחיות פיקוד העורף, בדגש על הצורך להבטיח את ביטחונם של הילדים ולהקפיד על שהות בקרבת מרחבים מוגנים (פיקוד העורף, 2023). מצב החירום במלחמה השפיע גם על משפחות רבות שבהן ישנם הורים מגויסים לצבא והן חוות מצוקה, חרדה ואובדן (רוזן ואח', 2023).

בעשורים האחרונים מדינת ישראל מתמודדת עם מצבי חירום אשר משפיעים על חלקים גדולים מן האוכלוסייה. לדוגמה, בשנת 2006, בזמן במלחמת לבנון השנייה, הופרו חיי השגרה בצפון הארץ במשך 34 ימים בשל מתקפת טילים. דוגמה נוספת היא הסגרים וההגבלות שהוטלו במהלך מגפת הקורונה בשנת 2020 ושנת 2021, שבהן האוכלוסייה כולה התמודדה עם ריחוק חברתי. וכאמור, מלחמת 'חרבות ברזל', אשר מתרחשת בימים אלו. מצב החירום הנוכחי מאפיין מלחמה בעידן המודרני, כאשר המלחמה מתרחשת לא בשדה קרב רחוק בין אנשי צבא, אלא בתוך האוכלוסייה האזרחית והמטרות הן האזרחים והקהילות (Sloane & Peer, 2021). בעבור האוכלוסייה כולה, מצבי חירום כאלה מפריים את שגרת החיים הפרה של ממש ומחייבים היערכות מחודשת ומותאמת של כלל המערכות התומכות (אסולין ואח', 2023).

ילדים משלמים מחיר רגשי והתפתחותי במצבי חירום, כמו מלחמה, מה שהופך אותם לפגיעים יותר. מחיר זה נובע מכך שהם צריכים לתמרן בין "משימות ההתפתחות הרגילות" שלהם ובין המצב המורכב המאפיין עיתות חירום המפר את האיזון שבשגרת החיים (Bartlett et al., 2020). נוסף על כך בשל המלחמה יכולה להימנע גישתם של הילדים לאוכל ולשירותי בריאות וחינוך (Sloane & Peer, 2021), ומצב החירום עשוי להגדיל את שיעור מצבי הסיכון בשלל תחומי חיים. כך למשל, בתחום **הרגשי-חברתי**, ילדים רבים חווים חרדות ומצבי חוסר ודאות שחלקם קשורים גם במצוקת ההורים. תיתכן גם פגיעה בתחום **ההשתייכות למשפחה**. ארזי וסבג (2020) מסבירות כי תחום חיים זה נסוב סביב היבטים של טיפול בילדים והשגחה עליהם במסגרת המשפחה, והוא כולל טיפול פיזי, הענקת סביבה מתאימה להתפתחות הילד, סיפוק שירותים וטיפולים הנחוצים לילד והגנה עליו מפני מצבי סיכון בבית ובחוץ. במצבי חירום שבהם הציבור נדרש להישאר בביתו ייתכן גידול בשיעור מצבי הסיכון בתחום **ההשתייכות למשפחה**, עקב הזנחת ילדים מן ההיבטים התזונתיים, ההיגייניים והבריאותיים, וכן בשל חשיפה מוגברת לפגיעה ולניצול. **בתחום הלימודי**, אם מערכת החינוך מושבתת למשך זמן רב, עשויה להיות פגיעה ברצף הלימודים ובמוטיבציה ללמוד עקב הריחוק מאנשי החינוך ועלייה במספר התלמידים החווים ניתוק מן הלימודים (ארזי וסבג אצל אסולין ואח', 2023; ברוך-קוברסקי וגלעד, 2023).

כדי להתמודד עם מצב החירום ולנסות ולהחזיר לילדים את האיזון שהופר יש חשיבות בהחזרתם לשגרה. כחלק מהשגרה, משרד הרווחה והביטחון החברתי (להלן: משרד הרווחה) מפעיל מועדוניות לילדים בשעות אחר הצהריים. מטרת השירות הן קידום מצבו הרגשי, ההתנהגותי, החינוכי והחברתי של הילד ושיפור הקשר בין הילד להוריו, שיפור הרגלי ניהול חיים בסיסיים וסדר יום של ילדים ובני נוער, מניעת נשירה מבית הספר ומניעת שוטטות. השירות מיועד לילדים בני 3–18 המבטאים לפחות שניים מסוגי הקשיים האלה: רגשיים, חינוכיים, התנהגותיים וחברתיים וכן קושי בקשר עם הוריהם (משרד הרווחה והביטחון החברתי, א"ת). מסמך זה עוסק בתפקיד המועדוניות כחלק מן התמיכה בילדים בגילי 6–12 בזמן חירום.

1.2 מטרת

מטרת מסמך זה היא להציע מסגרת תאורטית התומכת בשימוש במועדונית בעת חירום כמענה לתמיכה הן בילדים המשתתפים בה בעיתות שגרה הן בילדים הנמצאים במעגל הפגיעה הראשוני כתוצאה ממצב החירום. מטרה נוספת היא להציע דרכי פעולה להפעלת מועדונית עם פרוץ מצב החירום ובתקופה שלאחריו. זאת מתוך הבנה כי השתתפות ילדים בגילי 6–12 במועדונית בעת חירום יכולה לסייע להם בהתמודדותם עם מצב החירום ולעודד פיתוח חוסן בקרבם ובקרב ההורים והקהילה כולה, לצד מניעה של טראומות בטווח הקצר ובטווח הארוך (מדינה, 2020; Slone & Peer, 2021; Masten, 2021; Fothergill & Peek, 2006).

1.3 שיטה

במחקר זה שני שלבים: (1) סקירת ספרות מקצועית מן הארץ ומן העולם לזיהוי מחקרים העוסקים בצרכים של ילדים החווים טראומה כתוצאה ממלחמה או אסון טבע לצד מחקרים שעוסקים במענים הניתנים לילדים במצבי משבר, וכן סקירת ספרות אפורה שעוסקת בהפעלת מענים לילדים בעת מצבי חירום כגון מלחמה ואסונות טבע ודרכי הפעלה של מענים מותאמים. איתור הספרות נעשה באמצעות חיפוש המילים והצירופים: *the effect of neighborhood in disasters; working with children after disaster; agency*; חוסן; גישת הכוחות; גורמי הגנה וגורמי סיכון. החיפוש נעשה במאגר המידע Google Scholar וברשת האינטרנט Google; (2) מיפוי הפרקטיקות העולות מן הסקירה בחלוקה לקטגוריות.

2. הפעלת מועדוניות בעת חירום

כאמור, מטרת המועדוניות בשגרה היא קידום מצבו הרגשי, ההתנהגותי, החינוכי והחברתי של הילד ושיפור הקשר בין הילד להוריו (משרד הרווחה והביטחון החברתי, א"ת). בעת חירום יש לתת את הדעת לדיוק המטרות, מתוך תפיסה כי מועדוניות אלו מספקות סביבה בטוחה ושגרה יציבה בתוך מצב המתאפיין באי-ודאות ואובדן שליטה. כדי לטייב את דרכי הפעלת המועדוניות ואת התאמתן לילדים בשעת חירום יש לשים לב לאתגרים המאפיינים מצבי חירום כמו גם לדגשים מרכזיים לפעולות מיטביות ברמת המערכת, הקהילה, ההורים והילדים עצמם.

2.1 מטרת ההפעלה של מועדוניות בשעת חירום

הנחיצות בהפעלת מועדוניות בשעת חירום מתחדדת לנוכח ההבנה כי שמירה על סביבה בטוחה ותומכת, כמו גם יצירתה של סביבה כזו, מפחיתה את הפגיעות של הילדים ועוזרת להם להתמודד הן בטווח המיידי הן בטווח הרחוק יותר עם השפעות החשיפה לאירועים (Fothergill & Peek, 2006). כמו כן הפעלת מועדוניות במצבי חירום מחזקת את הפרט והקהילה כך שמתאפשר לילדים להסתגל למצב שנוצר ולשמור על השלומות שלהם (Slone & Peer, 2021). נוסף על כך כאשר שגרת החיים מופרת ומערכת החינוך ומסגרות אחרות אינן פתוחות, המפגשים של צוות המועדוניות עם הילדים עשויים ליצור הזדמנויות לזהות ילדים הזקוקים לסיוע נוסף או חשופים לקושי משפחתי ולטפל בהם (Bartlett & Vivrette, 2020).

בנוגע למשפחות הנכללות במעגלי הפגיעה הראשונים, חשוב להבין שלא רק הילדים עברו חוויה קשה, אלא שכל המשפחה הגרעינית עברה חוויה קשה וספגה אובדן. במקרים אלו התפקוד ההורי עלול להיפגע, וייתכן שההורים מרגישים חסרי אונים כיוון שאינם יכולים לעזור לילדיהם. משום כך, הפעלת מועדוניות יכולה לספק פתרון לתמיכה גם בהורים בכך שהיא מספקת מענה מותאם לילדים בשעה מורכבת זו (University of Kentucky Cooperative Extension service, 2005).

משרד הרווחה הבין את חשיבות הפעלת המועדוניות בזמן מלחמת 'חרבות ברזל' ודאג להקים מועדוניות בעבור האוכלוסייה שפונתה למרכזי מפונים ברחבי הארץ. ממסמך שפרסם המשרד עולה כי המטרות של המועדוניות בזמן חירום הן (משרד הרווחה והביטחון החברתי, 2023):

- יצירת מרחב בטוח, שגרת יום תואמת גיל ותעסוקה לילדים
- מניעת בדידות, שוטטות והתנהגויות מסכנות ושיפור מצבם הרגשי והתפקודי של ילדים. שיפור היכולת לאתר ילדים הנתונים במצב רגשי ותפקודי ירוד וכן במצבי סיכון שונים וזקוקים להתערבות טיפולית או אחרת מעמיקה ומקיפה יותר
- מתן אפשרות להורים/אפוטרופוס להתכנות ממשיות ההורות האינטנסיביות בעת הזו לטובת התאווורות ומנוחה, טיפול וקידום עניינים הנובעים מהמצב המשברי, קבלת סיוע ותמיכה וחיזוק החוסן האישי, ההורי

מטרות אלו נכונות ברובן גם להפעלת מועדוניות קיימות ביישובים שבהם האוכלוסייה לא פונתה מביתה. הפעלת המועדוניות בזמן המלחמה מאפשרת גם זמינות של הרשת החברתית של הילד, ונמצא כי תמיכה חברתית ורגשית הניתנת במסגרות שאליהן הילדים הולכים בשגרה מסייעת בשמירה על הבריאות הנפשית שלהם (Slone & Peer, 2021).

כאמור, הפעלת מועדונית בשעת חירום יכולה לתרום לשלמות של הילדים. אך עם זאת יש להביא בחשבון את האתגרים בהפעלת המועדונית וכן להתאים את דרכי הפעולה למצב החדש שנוצר.

2.2 אתגרים בולטים בהפעלת מועדוניות בעת חירום

האתגרים המערכתיים המאפיינים את הפעלת המועדוניות במצבי חירום הם ייחודיים ונוספים לאתגרים המאפיינים את הפעלת המועדוניות בעת שגרה (Ettinger, 2023). כדי לתת מענה מיטבי לילדים המגיעים למועדוניות יש לזהות ולאפיין את האתגרים האלה, ובתוך כך לבחון מאפיינים קבועים ומאפיינים משתנים וחדשים בסביבה שבה פועלת המועדונית, מאפייני חוסן שנפגעו בתקופת החירום וחשיפה מוגברת למצבים קיצוניים של טראומה, אובדן ושכול. לדוגמה, נמצא כי גם כאשר מצב חירום גורם לפגיעה באוכלוסייה הכללית, אפשר לזהות פגיעה רבה יותר בקרב תושבים הגרים באזורים המאופיינים באוכלוסיות מוחלשות, הן בשלב התגובה המיידית למשבר הן בשלב ההתאוששות ממנו (Masozera et al., 2007). מצב קיים של היעדר משאבים יכול ליצור פגיעה רבה יותר באותן אוכלוסיות. בעת הפעלת מועדוניות בשעת חירום יש לבחון צרכים נוספים שאיתם מתמודדת האוכלוסייה המוכרת והחדשה וגם צרכים משתנים של המועדונית כגון הצורך בכוח אדם נוסף שיכול לתת מענה (אסולין ואח', 2023). להלן פירוט של פרמטרים נוספים שיש להביא בחשבון בהפעלת מועדונית בעת חירום:

התאמת הפעלת המועדונית לסביבה שבה היא ממוקמת ולמציאות החירום הייחודית: במצבי חירום, למועדונית אשר מופעלת **ביישוב הקבע שלה** יש התמודדות כפולה: האחת – עם צרכים חדשים ועם התעצמות של צרכים קיימים בקרב הילדים ומשפחותיהם אשר מקבלים שירות במועדונית, הנובעים ישירות מן המשבר; השנייה – עם התאמת המערך הארגוני ואופן הפעלת המועדונית למצב החירום ולהנחיות הניתנות על ידי גורמים רלוונטיים (אסולין ואח', 2023). במקרים שבהם **אוכלוסיות מפונות מבתיהן** משרד הרווחה נותן מענה לכלל התושבים במתחם שאליו מפנים את התושבים, אם הם מוכרים למחלקות לשירותים החברתיים טרם הפינוי ואם לאו (משרד הרווחה והביטחון החברתי, 2023). כאמור, אוכלוסיות מפונות יכולות לכלול ילדים המוכרים לצוות המועדונית לצד ילדים שאינם מוכרים לצוות. ובהקמה של מועדונית במקום חדש בעבור אוכלוסיית מפונים ייתכן שהצוות שמפעיל את המועדונית אינו מוכר לילדים מיישוב הקבע. כאשר אנשי הצוות מכירים את הילדים נדרשת הבנה של הצרכים הנוספים שעולים עקב המצב החדש שנוצר, ואילו כאשר אנשי הצוות אינם מכירים את הילדים נדרשת היכרות מעמיקה יותר.

פגיעה בחוסן של מערכות בעת מצבי חירום רב מערכתיים: מצבי חירום משפיעים על מערכות שלמות. אסונות בקנה מידה גדול יכולים לאתגר כמה מערכות בעת ובעונה אחת או ליצור השפעה שהיא מעין אפקט דומינו שבו אתגר במערכת אחת יוצר אתגר במערכת אחרת. דוגמה לכך אפשר לראות בסגירת בתי ספר המובילה לצמצום מספר המבוגרים הנמצאים במגע ישיר עם הילדים ויכולים לזהות מצבי סיכון ולהתריע על כך למחלקה לשירותים חברתיים. גם קושי ברמה אחת של ארגון יכול להשפיע על רמות אחרות באותו ארגון (Masten, 2018; Masten, 2021). כך לדוגמה, מחסור ארצי בעובדים סוציאליים שקדם למצב החירום יכול להיות משמעותי אף יותר כאשר יש צורך בעובדים סוציאליים נוספים שיינתנו מענה במועדוניות חדשות שהוקמו כמענה למצב החירום.

מידת החשיפה למצב החירום ולשכול: באופן כללי נמצא קשר בין חשיפה רבה יותר למצב החירום ובין קושי ואתגר רבים יותר להמשיך לתפקד תוך התאמות למצב הקיים (Bryme et al., 2019; Masten, 2018). היבט נוסף שיש לדון בו הוא מידת חשיפת

הילדים לשכול, המעורר מצוקה ופוגע במהלך החיים התקין (טופורק בר ואח', 2023; Griese et al., 2017). במקרים שבהם הילדים חווים אובדן של קרוב משפחה האתגר הוא כפול: ההתמודדות שלהם עם הכאב הקשור באובדן של אדם יקר לצד מצב שבו הוריהם או ההורה השקועים בצער אינם זמינים עבורם (אקרמן ואח', 2017). אפשר לזהות כמה זירות השפעה של חשיפה לאובדן ושכול בקרב ילדים בטווח הקצר והארוך, כגון השפעות על הבריאות הפיזית והנפשית, השפעות על המצב הלימודי והשפעות על המצב החברתי והקשר לקבוצת השווים (טופורק בר ואח', 2023).

2.3 דגשים לדרכי פעולה מיטביות של מועדוניות בעת חירום

כאמור, הפעלת מועדונית בעת חירום חשובה כדי לשמר סביבה בטוחה ותומכת בילדים ובהוריהם ולהפחית התפתחות פגיעות בקרב ילדים. כמו כן הפעלת מועדונית בייחוד בזמן חירום יכולה לחזק את החוסן הן של הילדים, הן של הוריהם והן של הקהילה כולה. אחד האלמנטים החשובים שאליהם יש להתייחס במצבי משבר הוא גורם החוסן. במצבי משבר, כאשר ישנה התפרקות של המוכר ותחושה של איבוד שליטה, גורמי החוסן של האדם והמערכות הפועלות סביבו הם אלו שיכולים להחזיר לו את תחושת השליטה במצב החדש והלא מוכר וליצור תחושה של תקווה ואופטימיות (Masten, 2021). משום כך, ישנם כמה דגשים שזוהו בספרות ויש להתייחס אליהם כאשר מתכננים מענים לילדים בעת חירום ובתקופה שסמוכה למצב החירום.

הכשרה מודעת טראומה ואובדן בעבור צוותי המועדונית

צוות המועדונית יכול לספק תמיכה לילדים וכן לזהות את הילדים שזקוקים לתמיכה נפשית נרחבת יותר בעקבות מצב משברי. כדי לתת מענה מיטבי לילדים שעברו אירוע משברי שיכול לעורר טראומה, על הצוות לקבל הכשרה מתאימה במועד קרוב ככל האפשר לאירועים המתרחשים. ההכשרה צריכה לכלול כמה היבטים: (1) הבנה של מנעד התגובות של ילדים לאירועים טראומטיים כדוגמת תופעות של חרדה והתנהגויות מסוכנות; (2) אסטרטגיות פעולה מתאימות ומותאמות למצב כגון זיהוי חוזקות ועידוד פעולות יוזמת (co-agency-ו agency) בקרב הילדים; (3) הדרכה על זיהוי מצבי סיכון הנובעים מהאירוע המשברי ודרכי הפנייה לגורמי סיוע מתאימים (Le Brocque et al., 2017). לצד הבנה ומודעות למצבי משבר אשר אליהם חשופות אוכלוסיות נרחבות כתוצאה ממצב חירום לאומי, חשוב שצוות המועדונית יכיר גם את מצבי הסיכון שלהם חשופים ילדים אשר חוו אובדן של קרוב משפחה. מקרים כאלה מסכנים את ההתפתחות התקינה של ילדים ומגבירים את הסיכון להתפתחות של קשיים רגשיים וחרדה (Griese et al., 2017). כדי לתמוך בילדים אלו, חשוב להבין שכל ילד וכל ילדה מגיבים שונה לאובדן וכן כי התמיכה צריכה להיות מותאמת למצב שקדם לאובדן ולמצב המשפחתי של הילדים (Colson et al., 2020). לדוגמה, ייתכן שילדים שבאים מרקע חברתי-כלכלי מוחלש זקוקים לתמיכה בהיבטים נוספים מלבד תמיכה בשל האובדן וזאת לעומת לילדים שבאים מרקע חברתי-כלכלי חזק יותר. ההכשרות נועדו לתת לצוותים כלים כדי לנסות למנוע טראומה משנית בדגש על פיתוח חוסן בקרב ילדים שנכגעו במצב החירום (Sawrey et al., 2011).

הכלת המכילים

למרות הכלים המקצועיים לטיפול בטרומה הניתנים לנותני השירות, הם נמצאים בסיכון לפתח מצוקה נפשית כתוצאה מן החשיפה לסיפורים ולחוויות של הילדים מרגעי המשבר וזאת בשל חשיפה ישירה או עקיפה לאובדן, מקרי מוות ואלימות (Quevillon et al., 2016). החשיפה של חברי הצוות המטפל במועדוניות ושל חברי הצוות שאינם מטפלים במקצועם (כגון מתנדבים, אם/אב בית, מדריכים לא מקצועיים) לסיפורים שהילדים בוחרים לשתף עשויה להוביל לטרומה משנית בקרב הצוות (Whitfield & Kanter, 2014). לכן חשוב שהמעסיקים יגבילו את שעות העבודה של צוות המועדונית כדי לעודד איזון בין העבודה לחיי הפרט ויפתחו אסטרטגיות להתמודדות של הצוות עם מצוקה נפשית. למשל, במלחמת 'חרבות ברזל' זיהו בג'וינט-אשלים את הצורך במתן תמיכה וליווי לצוותים העובדים עם הילדים במועדוניות חירום שנפתחו, וזאת לצד הכשרה וחיזוק מיומנויות לעבודה עם ילדים במצב חירום (מ. אטינגר, תקשורת בין אישית, 14.1.2024). התייחסות למתן מענה נכון לצוות מאפשרת לו להמשיך לתמוך בילדים לאורך זמן (Quevillon et al., 2016; Whitfield & Kanter, 2014).

מיפוי ואיתור של צרכים בקרב ילדים

כדי לזהות ילדים המצטרפים למעגל הסיכון בשל מצב החירום ולתת מענה מותאם לצורכיהם יש להשתמש בכלים למיפוי צרכים. מיפוי זה הן עבור ילדים שכבר היו מוכרים לצוות המועדונית הן לכאלה שאינם מוכרים עדיין, מספק שיטה סדורה ויעילה שנועדה לתכנן מענים מותאמים. בעזרת מיפוי אפשר לאתר את הילדים הנמצאים בסיכון וזקוקים למענה של מועדונית ולמענים נוספים. רצוי שהמיפוי יהיה קצר וישקף את המצב הנוכחי וחשוב שהוא יהיה מותאם תרבותית. המיפוי צריך לעזור לצוות המועדונית לזהות צרכים וכן תגובות אפשריות ומענים (Brymer et al., 2019). כך לדוגמה אם המיפוי מעלה צורך בהכנסת מענה רגשי נוסף למועדונית, צוות המועדונית ידאג לקדם מענה מותאם במידת האפשר.

התייחסות לגורמי החוסן

השתתפות במועדונית בזמן חירום מאפשרת לילדים להשתתף השתתפות פעילה בחזרה לשגרה מסוימת לאחר שזו הופרה. פגישות עם קבוצת השווים ועם צוות המועדונית עשויות להחזיר את תחושת השליטה של הילדים בחייהם ובכך לעזור בטיפוח הערך העצמי שלהם ובהקטנת עוצמת הסימפטומים הקשורים בטרומה. פעילות המתבצעת במועדונית יכולה להיתפס כפעילות שגרתית ולכן יכולה להיתפס כפעילות נורמטיבית על ידי הילדים והוריהם. סמלים של בניית "חיים נורמליים" הם חיוניים כחלק מתחושה שהשליטה והסדר חוזרים. "החזרה לשגרה" יוצרת תחושה של שיקום ותקווה ומאפשרת מרחב להשפעה ושותפות (מדינה, 2020; Masten, 2021; Slone & Peer, 2021).

א. חיזוק החוסן של מערכות במצבי חירום רב-מערכתיים

חוסן של מערכות הוא היכולת של מערכות דינמיות להתאים את עצמן לאתגרים המאיימים על הישרדותן או המאיימים על יכולתן להתפתח (Masten, 2018). מצבי חירום רב-מערכתיים דורשים תזוזה ותיאום בין מערכות תוך התאמה למצבים שנוצרים כדי לתת מענה נכון לצרכים שעולים. מכאן, החוסן המשולב של מערכות שעובדות יחד חשוב כדי להיענות לאתגרים החדשים שנוצרים, ותגובתיות יעילה ברמות השונות יכולה לשמש גורם אשר מאט תהליכים הרסניים. בכך גדל הסיכוי לפיתוח חוסן מערכתי (Masten, 2021).

ב. חיזוק החוסן הקהילתי

חוסן של קהילה הוא היכולת של הקהילה לפעול במכוון לשיפור היכולות של תושביה ומוסדותיה כאשר קיים איום עקב מצב חירום. החוסן הקהילתי הוא סוגיה מערכתית הכוללת מתן טיפול לאוכלוסיות ייחודיות, יצירת פעילות הפגתית, בנייה של אמון הציבור במערכות הממסד ועוד (אלכא, 2009). זמינות של מערכות תומכות בתוך הקהילה נמצאה כמשאב חשוב המחזק את החוסן של ילדים החווים מצבי משבר כגון מלחמה וכתורמת למצב הנפשי של הילדים (Slone & Peer, 2021). בתוך כך ישנה חשיבות להפעלת המסגרות שבהן ביקרו הילדים לפני מצב החירום כגון בית ספר ומועדונית. מחברות מסמך זה מתייחסות למועדונית כאל משאב וגורם חוסן שיש לו מאפיינים הדומים לאלו של בית הספר (צוות קבוע, פעילות בשעות קבועות, מקום קבוע, תכנים מוכרים, קבוצת ילדים קבועה).

ג. ההורים כמשאב וכגורם חוסן

ההורים מטפחים ומגנים על ילדיהם בעשורים הראשונים בחיי הילדים ולכן נתפסים כגורם מגן וכגורם חוסן. הם מאפשרים לילדיהם להתנסות ומלווים אותם בתהליך מתמשך של הסתגלות לשינויים ובעמידה באתגרים שהחיים מציבים (Masten, 2018). בזמן מלחמה או מצבי משבר אחרים, להורים תפקיד חשוב בתיווך האירועים וביכולתם לעזור לילדים לפעול בהתאם למצב שנוצר (Slone & Peer, 2021). עם זאת, היכולת של משפחה להוות גורם מגן תלויה בחוסן שלה. המשפחה נתפסת כמערכת אשר מתקיימת ופועלת לצד מערכות נוספות ולכן על המערכות הנוספות להתייחס למערכת המשפחתית ולבדוק עם אילו אתגרים היא מתמודדת והאם וכיצד אתגרים אלו יכולים להשפיע על הילד (Masten, 2021). כך לדוגמה הפעלה של תוכניות לילדים יכולה לפנות הורים לנוח מעט מהתפקיד ההורי או לטפל בבירוקרטיות בזמן שהילדים נמצאים בהשגחה של אנשי מקצוע (Fothergill & Peek, 2006). באופן זה המערכת מאפשרת למשפחה פניות מסוימת וכתוצאה מכך המשפחה מצליחה לפתח את החוסן שדרוש לה כדי להמשיך ולתמוך בילדים. לצד זאת, חשוב לבדוק אם ההורים מעוניינים להשתתף בפעילויות של המועדונית לצד ילדיהם (פעילויות הורה-ילד) ובמידת האפשר לערב אותם בפעילויות כחלק מן המערך התומך של הילדים (Colson et al., 2020).

ד. חיזוק החוסן בקרב ילדים

למרות החוויות הקשות שחווים ילדים במלחמה ובמצבי חירום אחרים רבים מהם מצליחים להסתגל ולפעול בתנאים החדשים שנוצרו (Fothergill & Peek, 2006). יכולות אלו של ילדים מצביעות על תהליכים של חוסן אשר משמשים אותם כגורמי הגנה מפני השפעות שליליות של מצב החירום (Fothergill & Peek, 2006; Slone & Peer, 2021). התייחסות לחוסן בקרב ילדים מביאה בחשבון את הזוועות שאליהן הם נחשפו, את השלב ההתפתחותי של הנחשפים, את ההבדלים הבין-אישיים ואת ההבדלים בין מערכות חברתיות-כלכליות המקיפות את הילדים בשגרה. החוסן בקרב ילדים מתייחס ליכולתם להסתגל בעת מצב חירום ולהמשיך לתפקד וזו תלויה בחוסן של המערכות שסובבות אותם – משפחתם, בתי הספר, הקהילה והמדיניות הציבורית (Masten, 2021). אפשר לחזק את החוסן של ילדים על ידי כך שנאפשר להם ליזום ולפעול. בעזרת עידוד הילדים לפעולנות יוזמת (agency) אפשר להחזיר להם את התחושה שהם יוצרים שינוי בעולם שבו הם חיים. פעולנות יוזמת מאפשרת לילדים לפתח יכולות, לפתח ביטחון עצמי, להביע את עצמם ולחוש שאם פועלים יוצרים שינוי (Riley, 2019). עידוד פעולנות יוזמת בקרב הילדים יכולה לסייע להם לפעול במצב החדש באופן מותאם ובכך להמשיך לתפקד בתוך מצב החירום תוך שימוש בחוזקות שלהם. תפיסה זו מתכתבת עם

גישת הכוחות, הרואה במקבלי השירות, במקרה זה הילדים במועדונית, כפעילים בתהליך שהם עוברים וכמחוללי השינוי בחייהם וזאת על ידי קביעת המטרות והדרכים להשגתן (אלפסי ואח', 2023). בהתאם לגילם, ילדי המועדונית יכולים לבחור לפעול למען הקהילה המצומצמת של המועדונית, למשל על ידי עזרה בקישוט המועדונית, או לפעול למען הקהילה הרחבה יותר, למשל על ידי כתיבת מכתבי עידוד לחיילים, איסוף מצרכים הנדרשים לאוכלוסיות שנפגעו מהמשבר ועוד.

התייחסות מודעת לשלב ההתפתחותי שבו נמצאים הילדים

ילדים מגיל עשר יש קשרים נרחבים יותר עם מערכות אשר מתקיימות מחוץ למשפחה וכן יש להם מודעות רבה יותר למתרחש סביבם. גם למשפחה עצמה תפיסה אחרת של סכנה בהתאם לגיל הילדים וכן יש שונות שנובעת מהבדלים תרבותיים בנוגע לתפקידו של הילד ולמידת האחריות שהוא אמור לקחת על עצמו בכל גיל (Masten, 2018). מכאן כי ישנם גם הבדלים במשאבים שיש לכל ילד היכולים לשמש כמשאבים מגנים לצד משאבים שעשויים לגרום לפגיעות. ילדים צעירים מוגנים על ידי תפיסה שסכנה היא נקודתית והם עסוקים פחות ממבני נוער במשמעות מצב החירום לטווח הארוך. כמו כן הם מוצאים נחמה בדמויות התקשרות שאינן בהכרח המטפלים העיקריים שלהם, לדוגמה צוות המועדונית. לעומת זאת, ילדים גדולים יותר יכולים לעזור בזמן מצב החירום ועזרה זו חושפת אותם להזדמנות לחוות פעלנות יוזמת כחלק מתהליך פיתוח חוסן ושיקום. כלומר, הם מסוגלים להגדיר לעצמם את הרצונות והמטרות שלהם, להאמין שהם יכולים להשיג אותן ולהבין שהשגת המטרות תלויה בהם עצמם. הילדים יכולים לפעול להשגתן בעצמם או באמצעות שיתוף פעולה עם אחרים (co-agency) בהתאם ליכולות ולכישורים שלהם (מדינה, 2020). במועדונית, הצוות יכול לכוון ילדים בני 10–12 לקבוע מטרות אישיות בתחום הלימודי-חברתי-רגשי המותאמות למצב החירום ולבנות דרכים להשגתן.

התייחסות מודעות להבדלים בין-אישיים

להבדלים בין-אישיים יש השפעות על היווצרותם של גורמים מגנים. ההבדלים יכולים לנבוע מכמה מאפיינים ברמת הפרט, כגון רמת אינטליגנציה, יכולת ויסות-עצמי, יכולות רגשיות והתנהגותיות, מסוגלות עצמית, מידה של פעלנות יוזמת, ביטחון עצמי, נחישות, מוטיבציה, יכולת הסתגלות ואופטימיות. כל אלו יכולים להשפיע על הכוחות והחוזקות של כל ילד וילדה (אלפסי ואח', Masten, 2018; 2023). בעשורים האחרונים, העבודה הסוציאלית מאופיינת ביכולת של נותני השירות להתמקד בכוחות וביכולות של מקבל השירות וכחות בבעיותיו (כהן, 2019). גישה הכוחות שמה לה למטרה לזהות את הכישרונות של מקבל השירות, את רצונותיו ואת תקוותיו. יכולת הילד להשתנות תלויה ביכולתו לגייס כוחות, וזאת ללא קשר למאפייני הקושי והבעיה. למרות ההבדלים הבין-אישיים גישת הכוחות מאמצת את ההבנה שלכל ילד יש כוחות (כהן, 2019). באמצעות הכוחות האלה אפשר לקדם ולפתח חוסן, לדוגמה באמצעות הכוונה לפעלנות יוזמת. בשגרה, וביתר שאת בחירום, צוות המועדונית נדרש לזהות את הכוחות של ילדי המועדונית ולעודד אותם לגייס כוחות אלו כחלק מפיתוח חוסן והתמודדות עם מצב החירום. לדוגמה, צוות המועדונית יכול לזהות ילדים שמציינים יפה ולארגן כרזות עם מסרים לחיזוק העם.

הבטחת מתן מענה איכותי לילדי המועדונית בעת חירום

בעשור האחרון התקבלו החלטות ממשלה אחדות שמטרתן לטייב את אופן אספקת השירותים החברתיים (כגון [החלטה 2034](#) משנת 2014, [החלטה 1950](#) משנת 2016 ו-[החלטה 489](#) משנת 2020). החלטות אלו הציבו הנחיות למתן שירות חברתי איכותי הכוללות, בין היתר, הגדרת אמות מידה וסטנדרטים מדידים לאופן אספקת השירותים וכן קביעת מדדי תוצאה למצב שמבקשים לשנות (אסולין ואח', לקראת פרסום). בחירום כמו בשגרה חשוב לספק במועדונית שירות איכותי העומד בסטנדרטים שהוגדרו, כגון מספר הילדים שלהם ניתן המענה, סוג הפעילויות, והפעלת המועדונית על ידי מדריך, אם בית ועובדת סוציאלית (משרד הרווחה והביטחון החברתי, א"ת). נוסף על כך יש צורך להתאים את התוצאות הרצויות הן לטווח הקצר הן לטווח הרחוק בהתאם לצרכים העולים ממצב החירום. כחלק מתהליכים של הבטחת איכות חשוב לבצע במועדונית תהליכים של בקרה ופיקוח.

2.4 בקרה ופיקוח בעת חירום

מטרות הפיקוח על השירותים החברתיים הן להבטיח את שלומם ואת רווחתם של מקבלי השירות ולתמוך בנותני השירות (דולב וחסיין, 2020). מטרת אלו נכונות הן בשגרה הן בחירום. בעת חירום כל אחת מהמטרות האלה מקבלת משמעות שונה בהתאם למאפייני מצב החירום. כך לדוגמה, בתקופת מגפת הקורונה הבטחת שלומם ורווחתם של מקבלי השירות התייחסה לסיכון בריאותי עקב הידבקות בנגיף, ואילו בעת מלחמה הסיכון הוא בהימצאות במרחבים שאינם בטוחים ואינם מגנים מפני מתקפת טילים. כמו כן בעת חירום ייתכן שיהיה קושי בהפעלת השירות עקב מחסור בכוח אדם. לדוגמה, במגפת הקורונה, בשל חשש מהידבקות, אנשי מקצוע נשארו בביתם ימים רבים בשל מחלה, ואילו במלחמה חלק מהצוותים גויסו למילואים. דולב וחסיין (2020) מציינות שהפיקוח בעת חירום פועל בהתאם למטרות הפיקוח ולנוכח הסיכונים המאפיינים את מצב החירום.

שיטת העבודה הנהוגה בעת חירום היא של **ניהול סיכונים**. שיטה זו מסייעת בקבלת החלטות בתנאים של אי-ודאות. ניהול הסיכונים מביא לחשיבה מחודשת של הפיקוח על דרכים מותאמות לביצוע הפיקוח בהתאם למאפייני החירום וזאת כדי להמשיך ולהבטיח את שלומם ורווחתם של מקבלי השירות לצד תמיכה מותאמת בנותני השירות. לצד ניהול סיכונים ישנה הבנה שיש **להגדיר ולחדד את הסטנדרטים** של השירות הניתן וזאת לנוכח צרכים נוספים שעולים במצב החירום. כמו כן יש צורך **בצמצום הנטל הבריוקרטי** כדי לייעל את התהליכים ולתת מענה מהיר עד כמה שאפשר לצרכים שעולים בעת מצב החירום (דולב וחסיין, 2020).

מכיוון שבעת חירום הגעה פיזית למועדונית עלולה להיות מסוכנת, הפיקוח על המועדונית יכול להיעשות גם בדרכים אחרות, כגון קשר טלפוני עם עו"ס המועדונית כחלופה לתקשורת פנים אל פנים. מניסיון עבודת הפיקוח בעת מגפת הקורונה עולה כי שיחות הטלפון של המפקחים עם נותני השירות אפשרו למפקחים להקשיב להם, ליעץ להם ולהבהיר להם את ההנחיות. כמו כן השיחות אפשרו למפקחים להבין איך השטח מתפעל את השירות לנוכח המצב החדש ולהבין באיזה אופן הם עצמם יכולים לסייע (דולב וחסיין, 2020).

דרך נוספת שבה יכולים מפקחים לפעול בעת חירום אל מול נותני השירות היא איסוף מידע מן השירותים בעזרת כלים דיגיטליים. מידע זה יכול לאפשר למפקחים לקבל תמונת מצב על הנעשה במועדונית, לזהות ולהעריך סיכונים ולקבל החלטות המבוססות על המידע שנצבר.

כאמור, מצבי חירום בעלי מאפיינים שונים דורשים התייחסות שונה בבחירת דרכים לפיקוח, אך ישנם מאפיינים בולטים שאפשר לזהות בפיקוח בשעת חירום: ניהול סיכונים, הגדרה מחודשת של סטנדרטים לנוכח מצב החירום וצמצום בירוקרטיות כדי לתת מענה מהיר ויעיל לנותני השירות ומקבליהו. התייחסות לכל מאפיין לנוכח מצב החירום תאפשר לפיקוח להיות רלוונטי ולהמשיך למלא אחר מטרותיו, שהן בראש ובראשונה להבטיח את רווחתם ושלומו של מקבלי השירות לצד תמיכה בנותני השירות.

2.5 עקרונות פעולה לשעת חירום

לנוכח הניסיון המצטבר, השכילה ממשלת ישראל להבין שיש להמשיך להפעיל מסגרות המיועדות לילדים ונוער במצבי סיכון גם בזמן שמענים רבים נסגרו זמנית בשל מצב חירום (כאהן-סטרבצ'ינסקי ולוי, 2009; משרד החינוך, 2021). אפשר כיום להצביע על כמה כיווני פעולה מיטביים להפעלת מענים לאוכלוסיית ילדים במצבי סיכון (אסולין ואח', 2023; דולב ואח', 2022; כאהן-סטרבצ'ינסקי ולוי, 2009). דרכי הפעולה המוצגות במסמך הזה מתייחסות להפעלת מועדונית לילדים בני 6–12 בדגש על ניהול, על עבודה עם הילדים והוריהם ועל עבודה מתואמת עם הרשות המקומית או הגוף המפעיל של המועדונית בעת חירום.

ניהול המועדונית

1. מיפוי צרכים – זיהוי הקשיים והאתגרים של אוכלוסיית היעד (ילדים והוריהם) כמו גם של צוות המועדונית
2. מיפוי המשאבים והכוחות הקיימים כדי לתת מענה לצרכים, בהקשר הייחודי של הרשות
3. קיום קשר יזום ורציף עם המשפחות לצורך זיהוי מכלול הצרכים הנובעים ממצב החירום
4. מיפוי כוח האדם הקיים וכוח האדם הנדרש כדי לתת מענה לצרכים החדשים
5. גיוס כוח אדם ייעודי נוסף – בהתאם לצרכים
6. הגדרת כוח האדם של המועדונית כחיוני להפעלת תוכנית החירום
7. העמקת התיאום בין צוות המועדונית לצוותי בתי הספר שבהם לומדים הילדים
8. בניית סביבה מכילה המאפשרת לילדים בחירה (ליצור מראש אפשרות לילדים לבחור בין אפשרויות, לקבל החלטות המשפיעות על התנהלות המפגש במועדונית ולהביא לידי ביטוי עמדות על התנהלות המועדונית)
9. שילוב הילדים בעשייה של המועדונית כתורמים פעילים בקהילה של המועדונית ובקהילה הרחבה יותר שבה הם חיים כדי שיפעילו את היכולות והחוזקות שלהם תוך הצבת אתגרים, וזאת בהתאם לגילם ובהתחשב ביכולותיהם. לדוגמה, לצייר ציורים לחיילים, ללכת יחד לבית אבות לשמח זקנים, לעזור באריזת חבילות לנזקקים ועוד
10. מתן הכשרות לצוותים בתחום של טיפול בטראומה ובתחום הרגשי והכשרות הנוגעות לאובדן ושכול בקרב ילדים
11. מיפוי צורכי אנשי הצוות של המועדונית כקהל יעד בפני עצמו, הזקוק אף הוא לתמיכה
12. יצירת סביבת עבודה תומכת לצוות
13. מתן תמיכה נפשית לצוות כדי לתמוך בשלומותו

עבודת הצוות עם הילדים

1. זיהוי יחד עם ילדי המועדונית את הכוחות והכישרונות שלהם. יש להגדיר יחד איתם את הרצונות והתקוות שלהם ביחס לשהות שלהם במועדונית
2. יצירת מצבים שבהם הילדים צריכים להציב מטרות ויעדים תואמי גיל תוך התייחסות לכוחות של כל ילד וילדה. יש לעזור להם לבנות תוכנית פעולה, להוציאה לפועל ולהפיק לקחים
3. מתן מענה רגשי לילדים הן במהלך מצב החירום הן לאחריו כדי לטפל במצבים של פוסט-טראומה

עבודת הצוות עם הורים

1. שיתוף ההורים בקבלת החלטות הנוגעות לילדיהם לצורך התאמה מיטבית של המענה
2. מתן מענה ייעודי ומותאם לצרכים של קבוצות באוכלוסייה שנתונות במצבי סיכון, למשל אספקת ערכות מזון ואספקת ציוד טכנולוגי
3. זיהוי הורים שביכולתם לתרום בעת הזאת ושילובם בפעילויות ייחודיות במועדונית

תפקיד הרשות המקומית/הארגון המפעיל

1. הנגשת המועדונית באופן שמותאם להנחיות מצב החירום (למשל, העברת המועדונית למבנה זמני המותאם להנחיות)
2. דאגה לרווחתם של הצוותים שעובדים באותן מועדוניות: להכיר תודה על עבודתם של הצוותים, לעזור בפתרון בעיות שהצוות מתריע עליהן ולתמוך במהלכים שבהם הצוות מקבל מענה רגשי כדי לטפל בעצמו

קשר עם הפיקוח על המועדונית

1. צוות המועדונית יברר עם הפיקוח אם יצאו הנחיות ייחודיות להפעלת המועדונית

3. סיכום

המחיר שילדים משלמים בהיבטים רגשיים והתפתחותיים במצבי חירום כמו מלחמה הוא גבוה. כאשר מצב החירום מפר הפרה בוטה את שגרת חייהם, יכולה להיפגע גם גישתם למסגרות אשר מספקות להם הזדמנויות להתפתחות רגשית-חברתית ולימודית כגון מועדוניות. למרות האתגרים בהפעלת מועדוניות בזמנים כאלה ישנה חשיבות רבה להפעלתן, שכן חשוב ליצור יציבות מחודשת בעבור הילדים העוזרת להם להתמודד עם החוויות שמצב החירום מזמן. המועדונית מאפשרת יצירה של מרחב בטוח, מונעת בדידות, שוטטות והתנהגויות מסכנות ונותנת מענה רגשי-חברתי שילדים זקוקים לו ביתר שאת במצבים של משבר. כמו כן המועדונית מאפשרת איתור וזיהוי של צרכים המתעוררים בשל המצב, מעקב אחריהם ומתן מענה מותאם.

לצד האמור לעיל, כאשר מפעילים מועדונית בעת חירום יש צורך להתייחס לפרמטרים ברמת המערכת, ההורים והילדים – גם כאשר מדובר במסגרת קיימת עם צוות ותיק שהילדים מכירים וגם בעת הקמת מועדונית בעבור אוכלוסיית מפונים. המסמך סוקר את הפרמטרים שיש להתייחס אליהם בהפעלת מועדוניות בעת חירום: (1) דיוק המטרות של המועדוניות בעת חירום; (2) זיהוי האתגרים הייחודיים שמצב החירום מזמן, כגון התאמת הפעלת המועדונית לסביבה שבה היא ממוקמת ולמציאות החירום הייחודית, כגועה בחוסן של מערכות בעת מצבי חירום רב-מערכתיים ועוצמת החשיפה של הילדים למצב החירום ולשכול; (3) דגשים לדרכי עבודה מיטביות של המועדוניות בעת חירום, כגון הכשרה מודעת טראומה ואובדן בעבור צוותי המועדונית, הכלת המכילים, מיפוי ואיתור של צרכים, התייחסות לגורמי חוסן מערכתיים, קהילתיים, משפחתיים ובקרב הילדים עצמם; (4) פיקוח בעת חירום. לבסוף המסמך מציג עקרונות פעולה להפעלת מועדוניות בשעת חירום. עקרונות הפעולה נשענים על סקירת הספרות ועל ניסיונם של אנשי מקצוע אשר פעלו בארץ ובעולם עם ילדים בזמנים של חירום ומייד לאחר מצב חירום (כגון מלחמות, מגפות ואסונות טבע).

מסקירת הספרות המוצגת עולה כי פיתוח חוסן בקרב ילדים שחוו משבר מסייע בצמצום הטראומה וההתפתחות של קשיים הן בטווח הקצר הן בטווח הארוך. אחד האמצעים לפיתוח חוסן בקרב ילדים הוא חזרה לשגרה ופיתוח תחושה של שליטה מחודשת לנוכח האיוון שהופר. אחת הדרכים היעילות שבהן אפשר להחזיר לילדים את התחושות הללו היא פתיחת מועדוניות בזמנים קשים (הן מועדוניות קיימות הן מועדוניות חדשות בעבור אוכלוסיות מפונים).

מסמך זה יכול לתמוך בהחלטה של קובעי מדיניות בממשלה וברשויות המקומיות להפעיל מועדוניות בעת חירום מתוך הבנה המבוססת על מחקר. כמו כן ההצעות המעשיות להפעלת המועדוניות, המוצגות בסוף המסמך, יכולות לשמש את דרג הפיקוח והצוות המפעיל בבניית תוכנית פעולה המתאמת למצב החירום.

מקורות

- אלכא. (2009). היערכות רשויות לחירום, סיכום ימי למידה של הגופים המתערבים בצפון. ג'וינט ישראל. <https://www.thejoint.org.il/wp-content/uploads/2020/09/preparingforemergency2009.pdf>
- אלפסי, ב., סבג, י., סרבר, מ., בכר, י. וארזי, ט. (2023). גישת הכוחות: תאוריה ופרקטיקה. דמ-937-23. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. https://brookdale-web.s3.amazonaws.com/uploads/files/Heb_Report_RR-937-23.pdf
- אסולין, מ. דולב, ה. מינץ, ד. אקרמן, מ. וקרנמן, א. (2023). התנהלות המג"ר במודל הבין-משרדי במצבי חירום. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. https://brookdale-web.s3.amazonaws.com/uploads/files/Early_Childhood_Centers_in_Emergencies.pdf
- אסולין, מ. דולב, ה. מינץ, ד. ואקרמן, מ. (לקראת פרסום). אוגדן אמות מידה במג"ר הבין-משרדי. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.
- ארזי, ט. וסבג, י. (2020). הגברת מצבי הסיכון של ילדים ובני נוער נוכח משבר הקורונה. מ-171-20. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/children-and-youth-at-risk-corona/>
- אקרמן, ר., שריף, א. וסוקולובר-יעקובי, א. (2017). "שיחזיק את משקל הנפש לאורך זמן": עיצוב שירותי הסיוע למשפחות המתמודדות עם אובדן פתאומי ועם שכול. עט השדה, 18, 4-30. https://www.dmag.co.il/pub/jdc/EtHasadeh_18/files/assets/common/downloads/publication.pdf
- ברוך-קוברסקי, ר. וגלעד, ע. (2023). עבודת הקב"סים בעת חירום. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/the-work-of-attendance-officers-in-times-of-emergency/>
- דולב, ה. וחסיין, ט. (2020). פיקוח מרחוק: ניהול סיכונים בתקופת מגפת הקורונה. מ-183-20. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. https://brookdale-web.s3.amazonaws.com/uploads/2020/11/Heb_Report_S-183-20.pdf
- דולב, ה., מינץ, ד. ואקרמן, מ. (2022). מרחוק אבל קרוב: פעילות המרכזים לגיל הרך בתקופת משבר הקורונה. בתוך ע. קורת וד. גבעון (עור'), ימי קורונה: ילדים בגיל הרך בעתות משבר (עמ' 233-258). רכס. <https://meyda.education.gov.il/files/PreSchool/hashala/magar-corona.pdf>
- טופורק בר, א., שורקי, י. ובן סימון, ב. (2023). מדיניות הטיפול במשפחות עם ילדים שמתמודדות עם אובדן ושכול אזרחי: מחקר הערכה מעצבת. דמ-962-23. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/policy-for-treating-families-with-children-coping-with-civilian-loss-and-bereavement/>
- כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ. ולוי, ד. (2009). מבצע החירום של איחוד הקהילות היהודיות, פדרציות צפון אמריקה (UJC) לאחר מלחמת לבנון השנייה. דמ-548-09. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/israel-emergency-campaign-iec-initiative-united-jewish-communities-ujc-jewish-federations-north-america-second-lebanon-war-evaluation-initiative-children-youth/>

כהן, ב. (2000). גישת הכוחות בעבודה סוציאלית. *חברה ורווחה*, כ(3), 291–300. [pdf \(molsa.gov.il\)](https://molsa.gov.il/pdf).

מדינה, ע.ב. (2020). *כיתוח Agency אצל תלמידים, תוצר של המעבדה לפדגוגיה מוטת עתיד*. אגף מו"פ ניסויים ויזמות משרד החינוך. <https://meyda.education.gov.il/files/hemed/pama52.pdf>

משרד החינוך. (2021). ילדים ונוער בסיכון במתכונת הלמידה בתקופת הסגר. https://www.oref.org.il/SIP_STORAGE/FILES/3/6983.pdf

משרד הרווחה והביטחון החברתי. (א"ת). ילדים ונוער בסיכון. https://www.molsa.gov.il/Populations/Youth/ChildrenAtRisk/CommunityAssistance/Pages/MT_01_01.aspx

פיקוד העורף, הנחיות פיקוד העורף במלחמת "חרבות ברזל". (2023). אוחרזר ב-25.12.23. <https://www.oref.org.il/13044-25096-he/Pakar.aspx>

צ'אצ'אשווילי-בולוטין, ס. ותלמי-כהן, ר. (2023). *ממלחמה למלחמה*. המכון להגירה ושילוב חברתי והקריה האקדמית אונו. [ממלחמה-למלחמה-עולים-חדשים-במלחמת-חרבות-הברזל-סופי-סבטלנה \(ruppin.ac.il\) pdf](https://ruppin.ac.il/pdf)

רוזן, ב., בסרמן נבון, ל., שורק, י., ברלין, ב.כהן, ר. ובורנשטיין גבאי, ר. (2023). *אימהות לילדים צעירים בזמן מלחמה: החוויה, הצרכים והמענים*. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל. <https://brookdale.jdc.org.il/publication/a-survey-of-mothers-of-young-children/>

Bartlett, J. D., Griffin, J., & Thomson, D. (2020). Resources for supporting children's emotional well-being during the COVID-19 pandemic. *Child trends*, 12(1). <https://www.childtrends.org/publications/resources-for-supporting-childrens-emotional-well-being-during-the-covid-19-pandemic>

Bartlett, J. D., & Vivrette, R. (2020). Ways to promote children's resilience to the COVID-19 pandemic. *Child trends*, 1-4. https://www.fortwashakieschool.com/accnt_717647/site_717648/Documents/Promoting-Children's-Resilience.pdf

Brymer, M. J., Hansel, T., Steinberg, A. M., Speier, A., Osofsky, J., & Osofsky, H. (2019). The Louisiana spirit hurricane recovery program: Addressing the needs of children and adolescents after catastrophic hurricanes. *Journal of family strengths*, 19(1), 1. <https://doi.org/10.58464/2168-670X.1400>

Ettinger, M. (2023). Afterschool care turnaround. Unpublished data.

Fothergill, A., & Peek, L. (2006). Surviving catastrophe: A study of children in Hurricane Katrina. In Natural Hazards Center (Ed.), *Learning from catastrophe: Quick response research in the wake of Hurricane Katrina* (pp. 97–130). Boulder: Institute of Behavioral Science, University of Colorado. https://www.researchgate.net/profile/Alice-Fothergill/publication/252689566_Surviving_Catastrophe_A_Study_of_Children_in_Hurricane_Katrina/links/557054c508aeccd77741a17d/Surviving-Catastrophe-A-Study-of-Children-in-Hurricane-Katrina.pdf

Griese, B., Burns, M. R., Farro, S. A., Silvern, L., & Talmi, A. (2017). Comprehensive grief care for children and families: Policy and practice implications. *American journal of orthopsychiatry*, 87(5), 540–548. <https://doi.org/10.1037/ort0000265>.

- Le Brocque, R., De Young, A., Montague, G., Pocock, S., March, S., Triggell, N., Rabaa, C. & Kenardy, J. (2017). Schools and natural disaster recovery: The unique and vital role that teachers and education professionals play in ensuring the mental health of students following natural disasters. *Journal of psychologists and counsellors in schools*, 27(1), 1-23. doi:10.1017/jgc.2016.17
- Masozera, M., Bailey, M., & Kerchner, C. (2007). Distribution of impacts of natural disasters across income groups: A case study of New Orleans. *Ecological economics*, 63(2-3), 299-306. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2006.06.013>
- Masten, A. S. (2018). Resilience theory and research on children and families: Past, present, and promise. *Journal of family theory & review*, 10(1), 12-31. <https://doi.org/10.1111/jftr.12255>
- Masten, A. S. (2021). Resilience of children in disasters: A multisystem perspective. *International journal of psychology*, 56(1), 1-11. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/ijop.12737>
- Quevillon, R. P., Gray, B. L., Erickson, S. E., Gonzalez, E. D., & Jacobs, G. A. (2016). Helping the helpers: Assisting staff and volunteer workers before, during, and after disaster relief operations. *Journal of clinical psychology*, 72(12), 1348-1363. <https://doi.org/10.1002/jclp.22336>
- Riley, K. (2019). Agency and belonging: What transformative actions can schools take to help create a sense of place and belonging?. *Educational and child psychology*, 36(4), 91-103. https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10103208/1/Riley_Journal%20of%20Education%20and%20Child%20Psychology%20%208%20July.pdf
- Sawrey, R., Waldegrave, C., Tamasese, T. K., & Bush, A. (2011). After the earthquakes: Immediate post-disaster work with children and families. *New Zealand journal of psychology (Online)*, 40(4), 58. <https://www.psychology.org.nz/journal-archive/NZJP-Vol.40-No.4-Distributionfinalpp58-63.pdf>
- Slone, M., & Peer, A. (2021). Children's reactions to war, armed conflict and displacement: Resilience in a social climate of support. *Current psychiatry reports*, 23, 1-9. <https://doi.org/10.1007/s11920-021-01283-3>
- University of Kentucky Cooperative Extension service. (2005). Helping Children Cope with the Impact of Hurricane Katrina. <https://fcs-hes.ca.uky.edu/sites/fcs-hes.ca.uky.edu/files/fam-cag.101.pdf>
- Whitfield, N., & Kanter, D. (2014). Helpers in distress: Preventing secondary trauma. *Reclaiming children and youth*, 22(4), 59. https://www.researchgate.net/profile/Deborah-Kanter/publication/283290840_Helpers_in_distress_Preventing_secondary_trauma/links/5630d49d08ae0530378cde1d/Helpers-in-distress-Preventing-secondary-trauma.pdf